

7.

Boer en migratie

Van emigrant tot semigrant

Boeren klagen over de uitgebreide en ingewikkelde wetgeving in Nederland. De ontelbare regeltjes zouden verhinderen dat zij hun bedrijf naar behoren kunnen uitoefenen. Voor sommigen is dat aanleiding genoeg het geluk te beproeven in het buitenland. Maar de modernisering van de landbouw en de globalisering van de economie hebben ook een nieuw soort migrant onder landbouwers doen ontstaan. Boeren en tuinders openen in verre landen nevenvestigingen van hun bedrijf, maar zetten hun producten nog steeds af op de Nederlandse en de Europese markt. De modernisering heeft op de lange termijn het emigratiegedrag van Nederlandse boeren veranderd.

Inleiding

In 2008 vertoonde de cineast Geertjan Lassche op het International Documentary Film Festival Amsterdam (IDFA) *De boer die zou gaan emigreren*.¹ Deze documentaire laat het verhaal zien van de 61-jarige boer Heijmen Brouwer uit Leusden die op oudejaarsdag 2006 besloot met zijn blinde knecht Hendrik (77) en zijn vriendin Janine (42) te verhuizen naar Frankrijk. Heijmen was allesbehalve een doorsnee-boer. Zijn boerderij voldeed op geen enkele wijze aan de eisen die aan het moderne boerenbedrijf worden gesteld. Zo reed knecht Hendrik – in een tijd dat geautomatiseerde giertanks onder de stallen norm waren geworden – nog dagelijks met een kruiwagen de mest vanuit de stal naar een mesthoop. Heijmens wat excentrieke gedrag leverde hemzelf regelmatig moeilijkheden op. Wantrouwende burens stuurden de Algemene Inspectiedienst (AID), die onder andere toeziet op het welzijn van dieren, op hem af, maar die kon weinig strafbaars vinden. Het was voor Heijmen echter het zoveelste bewijs dat de regels in Nederland onzinnig waren en dat zij hem het boerenwerk onmogelijk maakten. Een van zijn meest markante uitspraken in de documentaire was: ‘Het vertrek van de boeren is het einde van de vrijheid van het volk’. Heijmen Brouwer vond nieuw land in Frankrijk. Hij laadde zijn vee in een vrachtwagen en trok

¹ Geertjan Lassche, *De boer die zou gaan emigreren. De vrije boer, zijn blinde knecht en een nieuwe liefde*, (2008) is voor de eerste keer vertoond tijdens de IDFA (25 november 2008).

een nieuwe toekomst tegemoet. Bij aankomst bleek alles minder florissant dan gedacht. De gedroomde boerderij was niet geschikt. Noodgedwongen stalde Brouwer zijn vee bij een naburige boer en keerde terug. Zijn wantrouwen in de Nederlandse overheid werd bij terugkeer slechts bevestigd, want de gemeente had gedurende zijn afwezigheid een heg voor zijn huis gekapt. Vanuit Nederland ging Heijmen op zoek naar een andere boerderij in Frankrijk, die hij uiteindelijk vond. Samen met zijn vriendin verhuisde hij. Knecht Hendrik bleef achter.

Heijmen Brouwer was geen gewone emigrant, maar wel een boeiende zonderling die niet representatief was voor andere emigranten. Als boer herinnerde hij aan een groep landbouwers die sinds de jaren vijftig was weggerationaliseerd uit de landbouwsector. Zijn bedrijf was veel te klein om volgens moderne opvattingen rendabel te kunnen produceren. Vroeger zou hij niet zijn opgefallen, maar in deze moderne tijd wordt hij door zijn omgeving met wantrouwen bejegend. Brouwer deelde met andere boerenemigranten een grote frustratie: de regeltjes in Nederland die het boerenbestaan volgens de vertrekkers verstikken. Boeren verkiezen het daarom een toekomst in het buitenland op te bouwen, maar in het geval van Brouwer was eerder sprake van een vlucht.

De naoorlogse modernisering van de landbouw heeft niet alleen de emigratiepatronen beïnvloed, maar ook de potentiële migranten veranderd. De boer die anno 2010 naar Afrika vertrekt, lijkt in weinig opzichten op zijn voorganger die ruim zestig jaar geleden het land verliet. Zijn doelen veranderden. De emigrerende boer vertrok vroeger om een nieuw bestaan en vaderland te vinden, de moderne boer opent vaak een filiaal van zijn Nederlandse vestiging in het buitenland. Deze *semigrant*, zoals hij genoemd wordt, neemt niet definitief afscheid van het moederland. Hoewel emigratie nog steeds diep ingrijpt in het sociaal-culturele bestaan van de individuele boer en zijn gezin, is de landverhuizing anno 2010 van een andere orde dan ruim een halve eeuw geleden.

Tussen 1945 en 2010 veranderden voor boeren een aantal malen de omstandigheden en redenen voor emigratie. Dit essay onderzoekt de sociaal-culturele en economische omstandigheden die boeren na de Tweede Wereldoorlog deden besluiten te vertrekken naar elders. De media kennen twee typen migranten: de succesvolle vertrekkers en de meestal gedesillustioneerde terugkeerders. Het is hier echter van minder belang of de migranten hun dromen in het beloofde land hebben kunnen vervullen. We zijn geïnteresseerd hoe de emigratiemotieven zich verhielden tot de 'objectieveerbare' omstandigheden. Met andere woorden: was het de weg naar een nieuwe toekomst, of de vlucht uit een land? En wat had de emigratie te maken met de modernisering van de landbouw?

Emigratie vóór 1945

Meestal liggen economische redenen ten grondslag aan de migratie en emigratie van boeren: betere vestigingskansen, een geschiktere boerderij en geschik-

ter land of een betere afzetmarkt. Soms spelen echter ook sociaal-culturele motieven een rol, zoals halverwege de negentiende eeuw toen groepen Afgescheidenen vanuit Nederland naar Amerika trokken om daar in nieuwe nederzettingen een boerenbestaan op te bouwen. Ze vonden dat ze hun geloof op onvoldoende wijze konden belijden in de lage landen.² Ook vanuit ander landen werden 'kolonies' in de Verenigde Staten gevestigd om aldaar de ideale (geloofs)gemeenschap te bouwen. Hoewel ook economische motieven ten grondslag lagen aan dat soort vestigingen, was een ideëel uitgangspunt de ware reden. Kenmerkend voor deze vorm van migratie was overigens de zogenaamde 'groepsmigratie', die later in allerlei andere vormen (dan de religieuze) terugkeerde. De vestiging als groep bood vaak betere 'overlevingskansen' in den vreemde dan de individuele overstap.

De trek naar de Verenigde Staten nam aan het eind van de negentiende eeuw snel toe. In de periode 1879-1893 heerste een landbouwcrisis in Europa. Vooral uit de provincies Zeeland, Friesland en Groningen vetrokken landarbeiders en boeren richting Noord-Amerika om daar een nieuw bestaan in de landbouw te beginnen.³ Het grootste deel van de Nederlandse 19^e-eeuwse emigranten was werkzaam in de landbouw en is in het land van bestemming daarin ook weer terecht gekomen. Na de industriële revolutie was dat echter minder vanzelfsprekend. Landarbeiders begonnen in toenemende mate werk te zoeken in de stedelijke industrie. Vanaf 1890 vertrok daarom ook een groeiend aantal Nederlanders naar Duitsland om daar emplooi te vinden in het industrialiserende Ruhrgebied. Voor boeren was het buurland echter minder aantrekkelijk, omdat het voor buitenstaanders moeilijk was land te verwerven in de bestaande boerendorpsgemeenschappen.⁴

Tijdens het Interbellum was het minder eenvoudig als migrant naar andere landen te gaan. De wereldwijde economische crisis in de jaren dertig bevorderde het vertrek van Nederlanders uit eigen land niet, elders was het immers net zo moeilijk werk te vinden als hier te lande. Wel werd de noodzaak van migratie van het platteland, als gevolg van een relatieve overbevolking, steeds duidelijker. De werkloosheidscijfers waren in de gebieden waar grote boerenbedrijven zich bevonden, zoals in Groningen, relatief het hoogst. Mechanisatie en een rationelere inzet van landarbeiders waren daarvan belangrijke oorzaken.⁵ In werkelijkheid was ook elders op het platteland veel verborgen werkloosheid. De spreuk

² Zie bijvoorbeeld: Ger de Leeuw, *Wij, eenvoudige Drentse lui. Landverhuizers uit Drenthe die in de jaren 1846-1872 in Amerika een nieuw bestaan opbouwden* (Beilen: Uitgeverij Drenthe, [2006]).

³ Jurriën van de Pol en Riemke Westerholt, "Van Groningen naar Groningen, over de Atlantische oceaan. Landverhuizing vanuit de provincie Groningen naar Noord-Amerika, 1847-1900," *Historisch Jaarboek Groningen*, (2004): 52-62; J.B.E. Galema, *With the baggage of the fatherland : Frisians to America, 1880-1914* (S.l.: s.n., 1996).

⁴ R.F. van den Werf, "Buitenlandse migratie," *Maandstatistiek van de bevolking* 37. nr. 10 (oktober 1989).

⁵ A.C. de Vooys, *De trek van de plattelandsbevolking in Nederland. Bijdrage tot de kennis van de sociale mobiliteit en de horizontale migratie van de plattelandsbevolking* (Groningen: J.B. Wolters Uitgeversmaatschappij, 1932), 152-153.

‘op het platteland bestaat geen werkloosheid, alleen maar armoede’, gold nog in veel streken. Emigratie en het voeren van een daarmee samenhangende bevolkingspolitiek was één van de opties om de overbevolking op het platteland tegen te gaan.

De eerste naoorlogse emigratiegolf

Tijdens de Tweede Wereldoorlog boog een door de regering in ballingschap in Londen ingestelde studiegroep zich over de emigratieproblematiek in de landbouw. In een rapport dat in maart 1943 verscheen, stelde ze dat al in 1930 sprake was geweest van een ‘overbevolking van boerenzoons’.⁶ De studiegroep, onder voorzitterschap van Unilever-directeur P. Rijkens, geloofde niet dat het zinvol was alle onontgonnen gronden in Nederland in cultuur te brengen. Na de opkomst van de kunstmest eind 19e eeuw was het eenvoudiger geworden marginale landbouwgronden te ontginnen. Het areaal woeste grond slonk sindsdien sneller. Drooglegging van de Zuiderzee bood nog wel enig soelaas, maar uiteindelijk waren ook hier de mogelijkheden beperkt. De studiegroep zag evenmin kansen de vele boeren in de eigen koloniën aan nieuw land te helpen. Daarentegen schatte zij de perspectieven in Brazilië, Argentinië, Zuid-Afrika en Australië veel gunstiger in. Dat laatste land had aangekondigd zijn bevolking van acht miljoen naar twintig miljoen te willen uitbreiden. De commissie sloot ook Zuidwest-Frankrijk en West-Canada als landen van bestemming niet uit, hoewel emigratie hiernaar voor de oorlog toe weinig succesvol was geweest. De studiegroep bepleitte een actieve rol van de overheid in de bemiddeling en begeleiding van emigranten. Zij zag het meest in groepsemigratie, waarbij kleine groepen nieuwe gemeenschappen in het buitenland stichtten. Dat was een beproefde methode die al halverwege de negentiende eeuw in zwang was onder emigranten. De kans van slagen was groter omdat men kon terugvallen op een groep en niet alleen met het eigen gezin voor onoplosbare aanpassingsproblemen kwam te staan. De rol van de overheid beperkte zich tot het voorbereiden van emigranten op hun vertrek en nieuwe bestaan. Bovendien kon de overheid, door onderhandelingen aan te gaan met de ontvangende natie, zo gunstig mogelijke voorwaarden voor emigranten bedingen. Als de migranten zich echter buiten het rijksgedebiet vestigden, verloor het moederland de greep op de verdere ontwikkeling van hun leven.⁷

Direct na de Tweede Wereldoorlog opende zich nog een alternatieve mogelijkheid voor het te ontwikkelen migratiebeleid. Er barstte een heftig maatschappelijk debat uit over de annexatie van Duits grondgebied. De motieven van de voorstanders van annexatie waren tamelijk divers. Revanchistische gedachten

⁶ Studiegroep voor reconstructie problemen, “Het bevolkingsvraagstuk in den landbouw en emigratie,” in: *Landbouwvraagstukken II. Rapporten 4^e reeks* (Londen, [1943]): 85-93, aldaar 86.

⁷ Studiegroep voor reconstructie problemen, “Het bevolkingsvraagstuk in den landbouw en emigratie”, 89.

speelden in niet onbelangrijke mate een rol. Ook economische motieven werden aangedragen, want behalve allerlei bodemschatten zouden grote stukken landbouwgrond in Nederlands bezit komen. Dat was voor boerenzoons een goed alternatief voor emigratie. In de meest rigoureuze plannen werd ongeveer de helft van westelijk Duitsland zonder de oorspronkelijke bevolking geannexeerd. Na een aantal jaren bleken de geallieerden steeds minder te zien in de annexatieplannen van Nederlandse pressiegroepen en in 1949 verdwenen die plannen dan ook definitief in de prullenbak.⁸

De voorbereidingen voor het nieuwe emigratiebeleid van de overheid waren al tijdens de oorlog begonnen, maar het duurde nog enige tijd alvorens de overheid het definitief op papier had gesteld. Het nieuwe beleid richtte zich aanvankelijk in belangrijke mate op de boerenbevolking. Al eind jaren veertig voorzag de overheid dat het aantal jongeren dat emplooi zou vinden in de agrarische sector zou dalen. Het overschot werd geschat op jaarlijks 12.000 jongeren. In principe moesten zij afvloeien naar de industrie. De Commissie Landbouwemigratie, die de minister van Sociale Zaken, D. Joekes (PvdA), in 1950 adviseerde betwijfelde echter of de opnamecapaciteit van de industrie voldoende was. Commissievoorzitter en Tweede Kamerlid Jan Schilthuis (PvdA) wees erop dat naast dit jongerenoverschot ook nog een bestaand overschot bestond. Bovendien zou de afvloeiing van oudere werknemers als gevolg van rationalisatie en mechanisatie het arbeidssurplus verder verhogen. De commissie schatte dat er jaarlijks, ondanks de overgang van velen naar de industriële sector, op zijn minst 15.000 mannen in de landbouw overtoollig bleven. Vermeerderd met de gezinsleden betekende dit overschot dat 40.000 mensen moesten emigreren.⁹ De regering zal een dergelijke omvangrijke emigratie, gelet op de migratiecijfers van dat moment, niet als onmogelijk hebben beschouwd.

In de eerste naoorlogse jaren bestond een behoorlijke animo onder boeren en landarbeiders om te emigreren. De groep agrariërs vormde een substantieel gedeelte van de emigranten. In de jaren 1948 en 1949 was nog steeds circa 50 procent van de emigranten boer.¹⁰ Pas daarna daalde dit cijfer: in 1950 was bijna een derde en in 1951 een kwart van de emigranten aan de agrarische sector gelieerd. In absolute zin bleef het aantal emigranten van agrarische herkomst tot 1952 stijgen. Toen de Commissie Landbouw Emigratie in 1950 haar rapport uitbracht, waren ruim 7.000 boeren en landarbeiders geëmigreerd, vandaar dat zij de mogelijkheden van dit middel om de bevolkingsdruk te verlagen zo gunstig inschatte.

⁸ Zie voor een uitgebreid literatuuroverzicht: Irma Gaal, *De annexatiekwesitie: bibliografie van Nederlandse publicaties 1943-1949 over (eventuele) annexatie van Duits gebied door Nederland* (Amsterdam: s.n., 1969); H. Roest, "Perikelen rond de Nederlands-Duitse grens (1945-1949)," *Spiegel Historial*, (1989), 430-436.

⁹ *Verslag aan de minister van Sociale Zaken van de Commissie Landbouwemigratie bij ministeriële beschikking van 16 maart 1949* ('s-Gravenhage, 1950), 33-34.

¹⁰ *Emigratie van agrariërs. Verslag van de studieconferentie op 26 en 27 september 1955 te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage: s.l., s.a.), 7.

Tabel 7.1 Aantal geëmigreerde boeren 1948-1962.

Jaar	Aantal geëmigreerde boeren	In % van de totale geëmigreerde beroepsbevolking
1948	2384	54,0%
1949	2377	50,0%
1950	2547	32,0%
1951	3743	25,0%
1952	4067	20,0%
1953	3487	22,0%
1954	2110	14,0%
1955	1169	9,0%
1956	963	8,5%
1957	812	7,0%
1958	741	8,0%
1959	603	7,0%
1960	540	6,0%
1961	328	6,0%
1962	243	5,0%

Bron: *Rapport van de commissie ter bestudering van de agrarische emigratie* (April 1957), 6; B.P. Hofstede, *Thwarted exodus. Post-War Overseas Migration from the Netherlands* (The Hague: Nijhoff, 1964), 164.

De keus waarheen men wilde emigreren was aanvankelijk tamelijk breed, omdat landen nog geen beperkende maatregelen oplegden. Van de in totaal 22.887 agrarische emigranten die tussen 1948 en 1956 vertrokken, ging de overgrote meerderheid naar Canada (16.123), gevolgd door Australië (2.154), de Verenigde Staten (1.953) en Nieuw-Zeeland (1.649). De groep naar Zuid-Afrika (248), Brazilië (315) en Argentinië (115) was in vergelijking daarmee gering. De studiegroep onder leiding van Rijkens had de migratie naar Australië voorspeld, maar verder week het werkelijke patroon nogal af van de voorspellingen en aanbevelingen die ze in 1943 had gedaan. Vooral Canada deed er veel aan goede mogelijkheden voor de nieuwkomers te creëren. Wellicht speelt hier ook de kettingmigratie een belangrijke rol: de positieve berichten van de nieuwkomers verleidden de achterblijvers ook de stap te wagen.

De doelen van het naoorlogse emigratiebeleid zijn goed uiteengezet in het al eerder aangehaalde verslag van de Commissie Landbouw Emigratie uit 1950. Bij de installatie van de commissie had de minister erop gewezen dat de bevolkingsdruk in Nederland vooral in de agrarische sector werd gevoeld. Daar stuitten de mogelijkheden een bedrijf te openen voor nieuwe boeren op gebrek aan ruimte. Bovendien zou in de toekomst de vraag naar arbeid als gevolg van mechanisatie en rationalisatie verminderen. Vooralsnog was de vraag naar arbeidskrachten in de industrie onvoldoende om de uitstoot daarvan op te vangen. De commissie gaf een aantal redenen voor de toenemende belangstelling voor emigratie. In de eerste plaats waren de mogelijkheden om naar het buitenland te vertrekken ver-

ruimd, niet in de laatste plaats omdat de ontvangende landen grotere belangstelling voor nieuwkomers vertoonden. De Australische overheid had zelfs als doelstelling dat het aantal inwoners aanzienlijk moest worden uitgebreid, omdat het land op deze manier economisch minder afhankelijk zou worden van het buitenland. Net als in de meeste andere ontvangende landen was de bevolking inmiddels de oorlogsjaren enigszins te boven gekomen. Verder herstel en groei waren het meest gegarandeerd met behulp van immigranten. Overheden begonnen daarom om met investeringen in nieuwe infrastructuur de nog niet ontsloten gedeeltes van het Australische platteland verder bloot te leggen. Tegelijkertijd daalde in Nederland het bezwaar tegen het vertrek van allerlei geschoolde arbeidskrachten, waaronder ook bekwame boeren en boerenzoons. De wederopbouw was rond 1950 goed op gang gekomen en de economie leek daardoor minder afhankelijk geworden van specifieke beroepsgroepen.¹¹

De emigratie concentreerde zich rond 1950 vooral op de overzeese gebieden. De belangstelling van boeren om zich elders in Europa te vestigen was betrekkelijk gering. Een uitzondering vormde Frankrijk, waar in 1950 138 Nederlandse gezinnen (in totaal 508 boeren en arbeiders) naar toe trokken. Achteraf weten deskundigen de geringe belangstelling voor migratie binnen Europa vooral aan de grote wervingskracht van de overzeese migratielanden. Canada met zijn onmetelijke braakliggende gebieden sprak meer tot de verbeelding van de emigranten dan het nabijgelegen Frankrijk. Emigranten kregen bovendien weinig medewerking van de Franse overheid en zij vonden de Franse pachtwetgeving discriminerend ten aanzien van buitenlanders. Tot slot zou ook het gebrek aan vertrouwen in de stabiliteit van de Franse economie een rol hebben gespeeld.¹² Aan deze redenering zijn nog gemakkelijk andere argumenten toe te voegen. Europa had een verwoestende oorlog achter de rug. De bezettingsjaren waren door velen als benauwend ervaren. Onder zulke omstandigheden moeten het verre Canada en Australië veel aantrekkelijker zijn geweest.

Achteraf gezien zijn op zijn minst drie hoofdoorzaken voor de naoorlogse emigratiegolf aan te wijzen. In de eerste plaats speelde de actieve bevolkingspolitiek van de overheid een rol. Het aantal potentiële boeren, zo wezen allerlei berekeningen uit, stond in geen verhouding tot de hoeveelheid beschikbare grond. In de periode 1949-1953 publiceerde het LEI een aantal rapporten onder auspiciën van de landbouwkundige A. Maris.¹³ Berekeningen toonden aan dat er be-

¹¹ *Verslag aan de minister van Sociale Zaken van de Commissie Landbouwemigratie*, 30.

¹² *De agrarische emigratie naar Frankrijk. Rapport, uitgebracht door de Commissie Frankrijk in opdracht van het emigratiebestuur* (I's-Gravenhage), januari 1960), 2.

¹³ A. Maris, C.D. Scheer en M.A.J. Visser, *Het kleine boerenvraagstuk op de zandgronden: een economisch-sociografisch onderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut* (Assen: Van Gorcum, 1951); A. Maris en R. Rijnveld, *Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw. Een onderzoek naar het onderwijs en de beroepskeuze van de boeren- en tuinderszoons en naar de opvolging op de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland* (I's-Gravenhage: Landbouw-Economisch Instituut, 1959); A. Maris en R. Rijnveld, *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden; ontwikkelingen in de periode 1949-1959* (I's-Gravenhage: Landbouw-Economisch Instituut, 1960).

drijven op de zandgronden waren waar per honderd hectare 16 tot 22 zogenaamde 'volwaardige arbeidskrachten' (VAK) aan het werk waren. Zelfs bij intensieve teelt en hoge opbrengsten was dat aantal veel te hoog. In immigratielanden als Canada kon men op sommige bedrijven van honderd hectare gemakkelijk met twee arbeidskrachten volstaan. In de tweede plaats was in landen als Canada, Australië en Nieuw-Zeeland een duidelijke vraag naar agrariërs. 'Stuur ons boeren', zo lieten de overheden van die landen weten.¹⁴ Nederland werd daardoor verlost van de moeilijke taak zijn demografische probleem binnen het eigen rijksgebied te moeten oplossen. In de derde plaats stimuleerden ook de individuele emigratiemotieven het vertrek van de boeren. Uit onderzoek bleek dat de agrariërs in vergelijking met andere beroepsgroepen een specifiek en homogener motiveringspatroon voor emigratie kenden.¹⁵ Boeren wilden boer blijven en de mogelijkheden waren in het buitenland voor boerenzoons veel gunstiger dan in Nederland. Overigens zegt het motief niets over de vraag hoe en waar de emigranten uiteindelijk terecht kwamen in het nieuwe land.

De emigranten

De groeiende emigratie stimuleerde de overheid ook een beleid rond de begeleiding van emigranten te ontwikkelen. Organisatorische problemen, zoals gebrek aan vervoer en lange wachttijden, konden er immers toe leiden dat mensen afzagen van emigratie. Er ontstond van overheidswege, maar ook door particuliere initiatieven, een netwerk van instellingen die de aankomende emigranten voorbereidden op hun nieuwe vaderland. Op de ambassades in het buitenland waren speciale emigratie-attaché's aangesteld. De verzuilde organisaties organiseerden elk hun eigen hulpverzorgende emigratiediensten, want zoals het een verzuild land betaamt, bestond in het Nederland van de jaren vijftig een Katholieke Centrale Emigratiestichting, een Algemene Emigratie Centrale en een Christelijke Emigratiecentrale. De Nederlandse Emigratie Dienst werkte na de invoering van de Wet op de Emigratieorganen (1952) nauw samen met de particuliere instanties. Omdat het merendeel van de emigranten in de periode 1945-1949 afkomstig was uit de landbouw, kreeg deze sector speciale aandacht. De Centrale Stichting Landbouw Emigratie, geïnitieerd door de landbouworganisaties, ondersteunde de landelijke Emigratie Centrale.

Taeke Cnossen (1896-1988), vanaf 1946 directeur van de Centrale Stichting Landbouw Emigratie, was een flamboyante figuur in de wereld van de emigratie-organisaties. Hij viel niet alleen op door zijn enorme enthousiasme en betrokkenheid, maar ook door zijn religieuze motivatie.¹⁶ Hij was één van de op-

¹⁴ H.J. Silvis et al, *'Boeren' op vreemde bodem, over emigratie en semigratie* (Den Haag: Landbouw-Economisch Instituut, 2002), 13.

¹⁵ S.J. Groenman, *De gaande man. Gronden van de emigratiebeslissing* ('s-Gravenhage: Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, 1958), 20.

¹⁶ Pedro de Wit, *Wegen wijzen overzee. 65 jaar christelijk emigratiewerk* (Kampen: Kok, 1993).

richters van de Gereformeerde Emigratie Vereniging (1927), de latere Christelijke Emigratie Centrale. Op 18-jarige leeftijd had hij Amerika bezocht. Later deed hij ook Canada aan en publiceerde hij als journalist zijn reiservaringen in het Friesch Dagblad en De Standaard en in het boek *Dwars door Canada* (1927). Begin jaren vijftig zong hij opnieuw de lof over het nieuwe emigratieland: *Canada, land van vrijheid, ruimte en ontplooiing* (1951). Cnossen somde in 1955 diverse redenen op voor de stimulering van emigratie, waaronder ‘..om de continuïteit in de geslachten te bewaren’. Vrij vertaald betekende deze opmerking dat boeren in Nederland belemmerd werden in hun gezinsvorming. Door te emigreren waren zij in staat een eigen gezin te stichten. Ook het gebrek aan cultuurgrond en de vele bedrijfssplitsingen waren voor Cnossen reden om de emigratie te bevorderen. Een hoge leeftijd maakte veel boeren bovendien ongeschikt zich nog te laten omscholen. Het lag meer voor de hand elders als boer opnieuw te beginnen. Verder stond de Nederlandse boer bekend om zijn aanpassingsvermogen en was hij een graag geziene nieuweling in het buitenland. Cnossen voorzag ook een nobel doel, namelijk dat ‘een belangrijke bijdrage wordt geleverd aan de opbouw van jonge volken en verhoging van de wereldwelvaart’.¹⁷ Daarbij veronderstelde hij dat de christelijke grondslag een belangrijke motiverende werking zou hebben. Overigens was veertig procent van de Nederlanders die tussen 1949 en 1952 naar Canada emigreerde gereformeerd (orthodox calvinist).¹⁸ Ook onder boeren zat een opvallend hoog aantal gereformeerden, vooral uit de noordelijke provincies. Calvinisten zagen de aardbol als gods grond, die overal bewerkt diende te worden. Bij katholieken speelde de missiegedachte, het verspreiden van het geloof onder andere mensen, een belangrijke rol. Religie kon dus een extra motivatie geven om naar het buitenland te verhuizen.

Uit individuele getuigenissen blijken de sociale verhoudingen in het dorp van herkomst soms van doorslaggevende betekenis. Hylke Speerstra, voormalig hoofdredacteur van het *Agrarisch Dagblad*, publiceerde in 1999 de Friestalige originele versie van het boek *Het wrede paradijs*. Het boek brak met de vaak al te idyllische voorstellingen over emigratie. Speerstra liet in zijn boek niet alleen zien dat het beloofde paradijs voor sommigen wreed uitpakte, maar dat ook de motieven om het eigen land te verlaten tamelijk divers waren. Slechte economische toekomstverwachtingen waren net zo belangrijk als allerlei zeer persoonlijke motieven, zoals voor de boer die ruzie kreeg met de lokale fanfare of een groep vrijgemaakten die zich niet meer thuis voelden in hun eigen dorp. De hoop op een betere toekomst werd vaak ruw verstoord in het nieuwe land. Wie er niet slaagde als boer – en dat waren er velen – zocht noodgedwongen op een andere

¹⁷ *Emigratie van agrariërs*, 8.

¹⁸ J. Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant. De emigratie van Nederlanders naar Australië 1946-1986* (Delft: Eburon, [1987]), 98.

manier zijn geluk. Speerstra beschrijft het verhaal van Piet en Anneke Braaksma, die vanuit het Friese Beetgum in 1951 naar Nieuw-Zeeland vertrokken. Braaksma was vanwege financiële redenen niet in staat de boerderij van zijn moeder over te nemen en wilde daarom aan de andere kant van de globe zijn eigen melkveehouderij beginnen. Hij moest daar echter beginnen als knecht bij verschillende boeren om de regels en gewoonten van het land beter te leren kennen. Het werd een teleurstelling voor de Friese boer, die zich door zijn werkgevers uitgebuit voelde. Zijn vrouw overwoog terug te keren: '...maar voor Piet was dat ondoenlijk. Nee, Piet wilde niet met hangende pootjes terug'.¹⁹ Uiteindelijk verdiende Braaksma zijn levensonderhoud als taxichauffeur, snackbarhouder en fabrieksarbeider in plaats van als trotse melkveehouder. Toen hij voor een vakantie in 1974 terugkeerde naar Beetgum kreeg hij opnieuw een teleurstelling te verwerken: 'In Nederland ben ik me dood geschrokken. Wat een welvaart. Zelfs in Beetgum zag ik grote auto's rijden. Ongelooflijk. Had ik dan zo'n welvaartsparadijs verlaten?'²⁰ Emigratie was geen garantie op succes.

Begin jaren zestig deed R. Wentholt onderzoek naar emigranten die zich in het decennium daarvoor elders hadden gevestigd. Hij onderzocht de betekenis van de persoonlijkheid van emigranten voor de motivatie en het aanpassingsvermogen. Wentholt constateerde dat de meeste Nederlandse emigranten duidelijk intelligent, vakbekwaam en werklustig waren.²¹ Tevens stelde hij vast dat er iets 'mis' was met de agrarische bedrijfschefs die emigreerden: 'De agrarische beroepensector valt wat betreft persoonlijkheidsconstellaties in duidelijke typen uiteen. Voor de *boerenzoons* onder de emigranten is de aller-gunstigste persoonlijkheidsconstellatie (alleen maar gunstige kenmerken, geen problematische en ook geen middelmatige kenmerken) kenmerkend. De weinige emigrerende boeren (zelfstandig bedrijfshoofd in Nederland) vallen echter grotendeels onder de problematische persoonlijkheidsconstellaties'.²² Wentholt had in zijn groep van 200 geënquêteerden een groep van 41 uitoefenaars van een agrarisch beroep (8 boeren, 15 boerenzoons, 9 landarbeiders en 9 van niet agrarische herkomst maar met bijvoorbeeld landbouwschool), dus zowel bedrijfshoofden, boerenzoons als landarbeiders. Van hen gaven 17 (allen boerenzonen en landarbeiders) als belangrijkste motief voor emigratie de kansen om in het buitenland een zelfstandig bedrijf op te bouwen, een kans die in Nederland werd gefrustreerd. De overigen gaven een ander hoofdmotief. De groep met een agrarisch hoofdmotief bestond grotendeels uit jonge mensen (de helft jonger dan 25, 14 jonger dan 30 en geen enkele ouder dan 40). Wentholt berekende dat deze groep een zeer gunstige

¹⁹ Hylke Speerstra, *Het wrede paradijs. Het levensverhaal van de emigrant* (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 2000), 100.

²⁰ Speerstra, *Het wrede paradijs*, 103

²¹ R. Wentholt, *Kenmerken van de Nederlandse emigrant* ('s-Gravenhage: Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, 1981), 130.

²² Wentholt, *Kenmerken van de Nederlandse emigrant*, 151.

persoonlijkheidsstructuur had. Met andere woorden, het waren niet degenen die in Nederland bij voorbaat mislukten, maar juist de zeer ondernemende types die naar het buitenland trokken.

Dalende emigratiecijfers

De naoorlogse emigratie van boeren bereikte al in de jaren 1951 en 1952 haar piek. Na 1954 daalde het aantal immigranten zelfs snel. De redenen voor de terugloop na 1954 zijn divers van aard.²³ In het algemeen groeide het vertrouwen in de ontwikkeling van de Nederlandse economie en in de binnenlandse politieke omstandigheden. De verbetering van de arbeidsmarkt en de groeiende welvaart deed de behoefte om te emigreren dalen. Bij boeren speelden bovendien nog andere factoren een rol. Boeren waren niet bereid hun arbeidsplaats op de boerderij voor een plaats in de fabriekshal te ruilen. Dat was in hun ogen gezichtsverlies. Hun zonen en dochters groeiden echter met nieuwe ideeën op, waarbij de fabrieksarbeid minder als een schrikbeeld gold. De overheid stimuleerde hen juist om te gaan werken in de fabriek in plaats van te blijven 'rondhangen' op de boerderij. Daartoe organiseerde zij op scholen en in dorpshuizen tentoonstellingen om de beroepskeuzes van de jongeren te vergemakkelijken. Voor jongeren uit boerenfamilies betekende het zoeken van werk buiten de landbouw dat zij konden beschikken over een eigen inkomen, ook al moesten zij daarvan een deel afdragen aan hun ouders. Daardoor konden zij zich ook makkelijker onttrekken aan het soms dwingende en vaak traditionele ouderlijke gezag.²⁴ Bovendien hadden zij in de jaren vijftig ook weinig andere keus dan de agrarische sector te verlaten. Binnen de landbouwsector werd de sociaal-maatschappelijke aanvaarding van de overgang van een boerenbestaan naar een de 'burgerwereld' door deze trends groter. In 1960 constateerde de socioloog Sj. Groenman dat het aantal agrariërs dat emigreerde sterk was gedaald, omdat 'men een overgang van de agrarische naar de industriële levenssfeer ten plattelande als een reële keuzemogelijkheid is gaan zien'.²⁵

Boeren bleken ook een dalend vertrouwen te hebben in de immigratielanden. Wellicht speelden hier de ervaringen van de eerste migranten een rol. De meesten maakten de overtocht op grond van een contract dat hen verplichtte eerst twee jaar bij een boer te gaan werken. De overheid in het ontvangende land wilde boeren op deze wijze laten kennismaken met de regels en de gewoonten van het land. Veel boeren, waaronder de hiervoor aangehaalde Piet Braaksma, deden hier echter slechte ervaringen op. Naast de vele succesverhalen hadden ook deze minder positieve geluiden hun invloed. De opinie in de landbouwsec-

²³ Zie ook: *Rapport van de commissie ter bestudering van de agrarische emigratie. Uitgebracht in opdracht van het Emigratiestuur* (april 1957).

²⁴ Zie ook: Erwin H. Karel, "De maakbaarheid van boer en gezin. Streekverbetering in Nederland 1956-1970," *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geschiedenis* 4, nr. 4 (2007): 161-184.

²⁵ J. G. Suurhoff, *Raad voor de Emigratie, Advies inzake het emigratiebeleid* (Den Haag, 1961), 48

tor over de kansen van een nieuw bedrijf in overzeese gebieden werd daardoor negatief beïnvloed. Bovendien begonnen immigratielanden de eisen die ze stelden aan migranten op te schroeven en soms stelden ze zelfs beperkende quota vast. Dit bevorderde het animo onder boeren niet. Halverwege de jaren vijftig was nog 25 procent van de bevolking positief over emigratie, maar in de jaren zestig en zeventig daalde dat percentage tot onder de 15.²⁶

De werkelijke emigratie haalde de in het begin van de jaren vijftig voorspelde omvang nooit. De overheid verwachtte toen dat jaarlijks gemiddeld zo'n 75.000 mensen zouden emigreren. De werkelijkheid bleef daar ver vandaan. De snelle industrialisatie en de verbeterde economische omstandigheden stimuleerden de overheid steeds minder om een actief emigratiebeleid te voeren. Bovendien namen ook de mogelijkheden voor migratie binnen Europa toe en maakte het vooral op de overzeese gebieden georiënteerde beleid overbodig. Daarbovenop kwam dat de visie op overbevolking door modernere inzichten eveneens veranderde. In de nieuwe ruimtelijke plannen van de overheid was veel meer ruimte voor groei van de bevolking. In de jaren zestig werd zelfs een groei naar twintig miljoen inwoners binnen afzienbare termijn als reëel beschouwd. De emigratie vlak na de oorlog was, behalve door economische factoren, mede bepaald door de fysiek-ruimtelijke beperkingen die de oorlog had opgelegd. De drang naar ruimte en vrijheid was daardoor tijdelijk groter geweest. Zo'n tien jaar na de oorlog was het gevoel van benauwenis weggeëbnd en had plaatsgemaakt voor een hernieuwd geloof in de technische mogelijkheden die de moderne wereld te bieden had, ook waar het de ruimtelijke omgeving betrof.

Het emigratiebeleid van overheid en particuliere organisaties kende vanaf de jaren vijftig twee duidelijke hoofddoelstellingen. In de eerste plaats stond het nationale vraagstuk van werkgelegenheid centraal. De opbouw van de natie maakte het noodzakelijk dat mensen vertrokken om aan achterblijvers meer kansen te geven. In de tweede plaats kwam het individuele belang van de vertrekkers. Dit was vooral het speerpunt van de verzuilde organisaties.²⁷ Deze emigrantencentrales vonden, in tegenstelling tot de overheid, dat de emigranten in het land van aankomst wel actief begeleid moesten worden. Dat de overheid daarmee wel haar eigen belang, maar niet dat van de emigranten voorop stelde, verwoordde de Commissaris voor de Emigratie bij het Ministerie van Sociale Zaken Bas Haveman als volgt: 'Er is geen emigrant, die vertrekt opdat de achterblijvendenden er wel bij zullen varen. De honderdduizenden, die gingen, verlieten ons land om er zelf, in welk opzicht dan ook, profijt van te trekken'.²⁸ Toen de emigratiepolitiek eind jaren vijftig overbodig werd, stopte de overheid dan ook met haar activerende beleid. Vanaf 1962 beperkte de overheid zich tot een zoge-

²⁶ Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, 94.

²⁷ Suurhoff, *Raad voor de emigratie, Advies inzake het emigratiebeleid*.

²⁸ Voorwoord geschreven door B.W. Haveman in: Groenman, *De gaande man*, 3.

naamd ‘positief beleid’, dat wil zeggen dat de overheid emigranten wel hielp, maar hun vertrek niet langer stimuleerde. Dit betekende dat de organisatie rondom de emigratie daalde en het erbij behorende ambtelijk apparaat sterk kromp. In de jaren tachtig nam het aantal emigranten zelfs zo sterk af, dat het voortbestaan van de dienst overbodig werd geacht.²⁹ Belangrijk is de constatering dat de emigratiegolf afnam vóór de modernisering vat kreeg op de Nederlandse landbouwsector. Dat de modernisering de emigratie bevorderde, kan dus niet gesteld worden. De vraag is daarom of er wellicht een andersoortige relatie is geweest.

Een cijfermatige analyse

In de jaren tussen 1948 en 1984 heeft het CBS aan de hand van gemeentelijke bevolkingsgegevens bijgehouden hoeveel agrarische bedrijfshoofden – lees: boeren – emigreerden. Daarnaast werd ook geteld hoeveel landarbeiders het land verlieten om elders te gaan werken en wonen. Wie de cijfers in een reeks plaatst krijgt een aardige indruk hoe de voorkeuren van de boeren zich in de loop van de jaren hebben gewijzigd. De cijfers zeggen niet alles. Een niet onaanzienlijk deel van de migranten keerde bijvoorbeeld na een aantal jaren terug, teleurgesteld over de kansen en mogelijkheden in het nieuwe vaderland. Evenmin weten we wat een boer na aankomst in het nieuwe land als beroep koos. Bleef hij boer? Ging hij werken als handelaar? Zocht hij emplooi als fabrieksarbeider? In dit essay is dat echter irrelevant, het gaat immers om de vertrekmotieven en het feit dat gedurende de jaren 1960–1972 een ander migratiepatroon onder agrariërs ontstond in vergelijking met de jaren vijftig.

Tabel 7.2 laat zien dat het aantal bedrijfshoofden dat migreerde een tamelijk gering deel betrof van de Nederlandse boerenstand. De meeste emigranten uit de sector waren boerenzoons zonder bedrijf en landarbeiders. De logica daarachter schuilt natuurlijk in het gegeven dat boeren heel dwingende redenen moesten hebben hun eenmaal verworven boerderij op te geven. Te denken valt bijvoorbeeld aan verlies van land door stedelijke uitbreiding. Vaak kregen boeren die hun land moesten verlaten vanwege ruilverkavelingen of andere saneringen echter ergens anders in Nederland, in de Noordoostpolder of op de domeingronden, een alternatief geboden. Over de langere termijn was binnenlandse migratie uiteindelijk belangrijker dan emigratie.

Behalve de beroepsgroep zelf migreerden ook gezinsleden mee. In 1952 en 1953 betekende dit dat de beroepsgroep moest worden gemultipliceerd met een factor 2 tot 2,5 om het werkelijk aantal emigranten te bepalen.³⁰ In het geval van de bedrijfshoofden zal die factor iets hoger hebben gelegen, omdat onder hen minder ongehuwden zijn geweest. Feit blijft dat slechts een gering deel van de

²⁹ Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant*, 241.

³⁰ *Rapport van de commissie ter bestudering van de agrarische emigratie. Uitgebracht in opdracht van het Emigratiebestuur* (april 1957), 6.

gevestigde boeren aanleiding zag naar het buitenland te vertrekken. Ook toen de rationalisering van de landbouw in de jaren zestig goed op gang kwam en door sanering veel bedrijven verdwenen, veranderde dat geringe aantal niet. Voor veel gesaneerde boeren zal de stap te groot zijn geweest. Ook waren vanaf 1961, na de instelling van het relatief gunstige Ontwikkelings & Saneringsfonds (O&S), de perspectieven in het eigen land beter.

De emigratie na de Tweede Wereldoorlog vond over het algemeen op een veel gestructureerde wijze plaats dan daarvoor. Met veel landen had Nederland emigratieverdragen. De overheid bereidde de emigranten voor op hun nieuwe bestaan en kon daardoor de keus van het immigratieland mede bepalen. Vandaar dat landen als de VS, Canada, en Australië erg in trek waren. Binnen Europa stonden echter ook landen als Frankrijk en Luxemburg in de belangstelling. Over het algemeen verliep de culturele aanpassing in Angelsaksische landen makkelijker dan elders. Wellicht verklaart de eenvoudigere assimilatie de grotere aantrekkingskracht van deze landen. In Spaans en Portugees sprekende landen, zoals Argentinië en Brazilië, was de integratie moeizamer. Vaak kostte het een of twee generaties alvorens dat proces voltooid was. In deze landen bestond dan ook een voorkeur onder de migranten om zich als groep te vestigen of zich bij een bestaande Nederlandse kolonie aan te sluiten. Brazilië, waar al sinds 1911 Nederlandse nederzettingen bestonden, was daarvan een goed voorbeeld.³¹ Na de Tweede Wereldoorlog groeide het aantal kolonisten in deze kolonies. In de vier decennia na de Tweede Wereldoorlog ontstonden een tiental grote en kleine landbouwkolonies. Deze werden niet alleen door nazaten van de eerste emigranten, maar ook door nieuwkomers uit Holland bevolkt. Een aantal van de kolonies kende een religieuze grondslag, maar in andere was vooral de sociaal-culturele band tussen de inwoners van belang.

De eerder geconstateerde trend dat het aantal emigrerende agrariërs vanaf 1954 snel daalde, wordt bevestigd in de tabel. 7.2. Toen de overheid haar actieve stimuleringsbeleid in 1962 staakte, was het aantal bedrijfshoofden dat emigreerde al bijna onder de 100 gedaald. De gestage daling zette door tot eind jaren zeventig. Daarna steeg het aantal emigrerende boeren weer licht. Uit tabel 7.2 wordt ook duidelijk dat de emigratie zich van de overzeese landen naar het Europa verplaatste. Verhuisden vlak na de oorlog nog negen van de tien bedrijfshoofden naar overzeese gebieden, begin jaren zeventig waren dat er nog slechts vier van de tien. De anderen zochten een nieuwe toekomst binnen Europa. Frankrijk bleef daarbij gelden als een van de landen die aantrekkingskracht uitoefenden. Goed beschouwd nam niet de belangstelling voor Europese landen toe, maar daalde de interesse voor de verder gelegen landen sterk. Factoren die die de afnemende belangstelling beïnvloedden, waren de strengere eisen die ontvangende landen aan de Nederlandse emigranten stelden en de betere perspectieven die

³¹ Bart Sorgdarger, *Nederlandse landbouwkolonies in Brazilië* (Amsterdam: s.n, s.a.).

boeren in Nederland kregen als gevolg van de grootscheepse modernisering en rationalisering van de landbouwsector. In de jaren veertig en vijftig kwamen relatief grote aantallen emigranten uit Noord-Brabant, Gelderland en Noord- en Zuid-Holland, later ook uit Limburg. In de jaren zeventig was plotseling ook een piek uit Groningen en Friesland.

Tabel 7.2. Absoluut aantal emigrerende agrarische bedrijfshoofden en de procentuele verdeling over de belangrijkste landen van bestemming 1948-1972.

	Aantal emigrerende bedrijfshoofden	Europa	VS en Canada	Australië en Nieuw- Zeeland
1948-1952	3034	10,5%	74,6%	7,8%
1953-1957	1543	21,5%	59,6%	13,0%
1957-1962	646	41,3%	34,8%	14,1%
1962-1967	467	63,2%	17,8%	9,6%
1967-1972	310	51,0%	19,0%	11,3%

Bron: CBS, *Buitenlandse migratie 1948-1972*. (NB vanaf 1970 worden alleen bedrijven met 10 of meer *standaard bedrijfseenheden* geteld)

Werd migratie beïnvloed door regionale omstandigheden? Van twee periodes bestaan statistieken van emigratie per provincie (tabel 7.3). Net als bij eerdere tabellen gaat het vooral om de trends en minder om de afzonderlijke jaren.

Tabel 7.3 Aantal emigrerende bedrijfshoofden, 1948-1960 en 1973-1984.

	1948-1960		1973-1984	
	Absoluut	Als % van het landelijk totaal	Absoluut	Als % van het landelijk totaal
Groningen	286	5,7%	123	11,8%
Friesland	513	10,2%	126	12,1%
Drenthe	337	6,7%	50	4,8%
Overijssel	287	5,7%	62	6,0%
Gelderland	538	10,7%	115	11,1%
Utrecht	195	3,9%	39	3,8%
Noord-Holland	524	10,4%	89	8,6%
Zuid-Holland	844	16,7%	161	15,5%
Zeeland	128	2,5%	39	3,8%
Noord-Brabant	1010	20,0%	156	15,0%
Limburg	377	7,5%	68	6,6%
NOP	5	0,1%	10	1,0%

Bron: CBS, *Buitenlandse migratie, 1948-1984*; CBS, *Statistiek van de land- en tuinbouw*tellingen

De hoge getallen voor Gelderland worden verklaard uit het feit zich hier veel boerderijen bevonden. In werkelijkheid was het emigratiecijfer (gemeten naar het aantal boerenbedrijven in de provincie) in Gelderland net als in Overijssel elk jaar lager dan het landelijke gemiddelde. Dat gold niet voor Noord-Brabant en Noord- en Zuid-Holland. Hier was het aantal emigranten in relatie tot het aantal aanwezige boerderijen in de provincie vrijwel permanent hoog. In Holland speelde de verstedelijking van het gebied een belangrijke rol, waardoor relatief minder ruimte overbleef voor boeren om hun bedrijf uit te breiden. Voor een aantal van hen was het buitenland een alternatief. In Noord-Brabant speelde vooral de sanering van de vele kleine bedrijfjes een rol. Hier had de modernisering dus wel enige invloed, hoewel het aantal boeren dat stopte en met pensioen ging het aantal migranten verre overtrof. In de andere provincies traden periodiek pieken op. Zo was eind jaren vijftig en begin jaren zestig in Limburg het aantal emigrerende bedrijfshoofden relatief hoog. Deze piek hing mogelijk samen met de in die provincie op dat moment doorgevoerde bedrijfssaneringen.

Tabel 7.4 Procentueel aantal emigrerende bedrijfshoofden per provincie in relatie tot het aantal bedrijven in die provincie 1950-1960 en 1973-1984

	1950-1960		1973-1984	
	Gem. aantal bedrijven per jaar	Emigrerende bedrijfshoofden in periode	Gem. aantal bedrijven per jaar	Emigrerende bedrijfshoofden in periode
Groningen	20.165	1,0%	6.749	1,8%
Friesland	28.349	1,1%	10.619	1,2%
Drenthe	25.128	1,0%	8.602	0,6%
Overijssel	37.469	0,6%	16.955	0,4%
Gelderland	70.229	0,6%	27.369	0,4%
Utrecht	13.143	1,1%	5.946	0,7%
Noordholland	28.824	1,2%	11.844	0,8%
Zuidholland	40.426	1,5%	18.591	0,9%
Zeeland	16.701	0,6%	6.237	0,6%
Noordbrabant	58.267	1,4%	24.539	0,6%
Limburg	31.392	1,1%	11.135	0,6%
NOP	711	0,7%	2.581	0,4%

CBS: Landbouwtellingen 1950-1961, 1973-1984.

In Groningen lag de piek aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig (tabel 7.4). In de jaren 1980 en 1981 was het cijfer zelfs extreem hoog: van elke 250 boeren vertrok er één naar het buitenland. Het is echter weinig zinvol om de piek in dat ene jaar te proberen te verklaren. Emigreren is geen impulsieve daad. Er verlopen vaak jaren tussen het ontstaan van het plan en

de daadwerkelijke verhuizing. Wellicht spelen factoren zoals de saneringen van de boerenbedrijven in Oost-Groningen een rol, waardoor ook het aantal potentiële bedrijfsopvolgers op de grote boerderijen te omvangrijk was geworden.

Tussen 1978 en 1982 vond plotseling een kleine opleving plaats in de emigratie van landbouwers. Het was weliswaar geen spectaculaire groei in absolute zin, maar toch vertrokken twee tot drie keer zoveel boeren als begin jaren zeventig. Onderzoek naar deze stijging is nooit gedaan, maar een aantal redenen ligt voor de hand. De modernisering kreeg in de jaren zeventig een nieuwe impuls als gevolg van de doorzettende specialisatie op de bedrijven. De daarmee gepaard gaande schaalvergroting verkleinde voor een deel van de bedrijven de mogelijkheid verder uit te breiden. In latere jaren (vanaf 1984) kwamen daar voor de melkveehouders de melkquota bovenop. Ook die beperkten de mogelijkheid voor veel bedrijven om verder te groeien. Toch leidde de groeibeperking niet tot een massale uittocht naar het buitenland. De modernisering leidde dus niet tot een opmerkelijke verhoging van de emigratie (tabel 7.5). Daar zijn verschillende redenen voor aan te wijzen. In de eerste plaats stopten vooral oudere boeren met hun bedrijf.

Tabel 7.5 Aantal emigrerende bedrijfshoofden 1973-1984

	Aantal emigrerende agrarische bedrijfs- hoofden	Als % van het aantal landbouwbedrijven in Nederland
1973	56	0,03%
1974	72	0,04%
1975	53	0,03%
1976	51	0,03%
1977	72	0,05%
1978	100	0,07%
1979	124	0,08%
1980	154	0,11%
1981	145	0,10%
1982	111	0,08%
1983	69	0,05%
1984	87	0,06%

CBS, *Buitenlandse migratie 1972-1984*

Zij konden via regelingen of door gunstige verkoop van hun agrarische bezittingen voldoende pensioen genereren. Hoewel het 'kleine boeren probleem' zoals dat in de jaren vijftig werd onderkend niet geheel was verdwenen (klein bleek bovendien relatief in tijd), was het aanmerkelijk verminderd. Kinderen van kleine boeren, zo was in de jaren vijftig en zestig al gebleken, hadden bovendien aanmerkelijk minder ambitie om de ouderlijke boerderij over te nemen dan de

kinderen van middelgrote en grote boeren. Zij verkozen een andere maatschappelijke carrière.

Het potentieel aan emigranten was dus veel minder omvangrijk dan vlak na de oorlog. De vraag is dan ook of allen die wel emigreerden dit deden als een vlucht voor de modernisering. De modernisering in Nederland bood ook kansen om nieuwe technologieën naar het buitenland te exporteren. Op grond van getuigenissen van emigranten uit de laatste twee decennia valt daarover meer te zeggen.

Van emigrant naar semigrant

In 2004 ontstond een kleine mediahype, nadat het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een persbericht de wereld in zond met als boodschap dat het aantal emigranten in Nederland nog nooit zo hoog was geweest. Nederland was plotseling niet langer een immigratieland, maar weer een emigratieland geworden. Bijna elke nieuwsreportage meldde dat de potentiële vertrekkers Nederland te vol vonden en zich ergerden aan de overmatige regelgeving. Emigratiebureaus die regelmatig de vertrekmotieven van Nederlanders onderzochten, bevestigden dat, maar wel met de kanttekening dat bij potentiële emigranten al jarenlang het wisselvallige Nederlandse klimaat bovenaan de lijst van verhuisredenen stond. Erg ver sloegen de meeste migranten overigens hun vleugels niet uit. De meesten vestigden zich bij de bureaus in Duitsland en België. Het aantal boeren onder hen was tamelijk gering.

Het fenomeen emigratie heeft sinds de jaren negentig een andere inhoud gekregen vergeleken met vijftig jaar geleden. De kortstondige en opvallende trek naar overzeese gebieden die rond 1954 zijn hoogtepunt kende, is in de decennia daarna gestaag overgegaan in een trek naar gebieden elders in Europa. De val van de Berlijnse Muur in 1989 en de uitbreiding van de Europese Unie maakten het bereikbare Europa aanzienlijk groter. De globalisering in de jaren negentig en daarna zorgde er bovendien voor dat het aantal expats groeide. De Nederlander is de afgelopen halve eeuw vanuit internationaal perspectief veel mobieler geworden. Allerlei nieuwe vormen van emigratie deden hun intrede: de overwintering in Spanje, de remigratie van voormalige gastarbeiders tot en met het studeren in het buitenland. Emigrant is men statistisch al wanneer men tijdelijk (langer dan acht maanden) in het buitenland verkeert. In de emigratiecijfers zijn dus tegenwoordig ook mensen verwerkt die we vroeger als de arbeidsmigranten zagen. Binnen acht jaar keert de helft van de geregistreerde emigranten terug naar Nederland. Er is dus een veel minder spectaculaire ontwikkeling gaande dan de mediahype ons wilde doen geloven.

Economische motieven om te emigreren zijn voor boeren weer belangrijk geworden. Rond 2000 vertrokken jaarlijks naar schatting zo'n 250 tot 300 boeren (circa 0,3 tot 0,4 procent van de boerenpopulatie) naar het buitenland. Ook

in de landbouwsector ontwikkelde zich naast het klassieke emigratiepatroon een eigentijds model. In de beeldvorming zien we nog steeds de klassieke emigrant als dominant naar voren komen. Het gaat daarbij om de boer die zijn hele bedrijf naar het buitenland verplaatst. Er bestaan echter ook boeren die weliswaar een bedrijf in het buitenland openen, maar het oude bedrijf in Nederland in enigerlei vorm handhaven.

In 1992 is de overheid gestopt met haar actieve emigratiebeleid. Net als voor de oorlog kwam het emigratienetwerk daardoor weer in handen van particuliere bureaus. Daardoor is echter het zicht op de boerenemigratie wat troebeler geworden en lijken mediahypes het beeld van de emigrant te bepalen. Zo wordt steevast de Elfstedentochtwinnaar Evert van Benthem, die in 2000 emigreerde van St. Jansklooster in de provincie Overijssel naar een dorpje in de staat Alberta in Canada, aangehaald. Zijn Nederlandse boerenbedrijf, dat aan een natuurgebied grensde, kon vanwege de daar geldende regelgeving niet uitbreiden. Bovendien stuitte zijn melkbedrijf annex kaasboerderij op grenzen als gevolg van de melkquota. Minstens zo belangrijk was echter dat Van Benthem als bekende Nederlander geen anoniem leven meer kon leiden in Nederland en dat zijn wens om te emigreren al speelde toen hij boer werd, dus voor de invoering van de melkquota in 1984.³² Onmiskenbaar wordt door emigranten, en zeker de boeren onder hen, de vele regelgeving in Nederland als knellend ervaren. Het is echter weinig realistisch te veronderstellen dat in veel andere landen de regelgeving minder belemmerend zou zijn.

Toch wordt dit motief in de media wel steevast als meest prominent naar voren gebracht. Zo stelde een vastgoedmakelaar van een landbouworganisatie in 2002: 'Boeren beëindigen hun bedrijf meestal om twee redenen: het naburige dorp komt te dichtbij of ze hebben genoeg van alle administratieve verplichtingen die tegenwoordig op een boer afkomen'.³³ De pushfactoren zullen een belangrijke rol blijven spelen. Zowel de stedelijke groei als de ontwikkeling van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) beperken het landbouwareaal in Nederland. Bovendien legt het moderne natuurbeleid allerlei beperkingen op ten aanzien van de milieubelasting door landbouwbedrijven. In wezen gaat het echter vaak om een economische keuze, naast het als boeronvriendelijk gevoelde klimaat in Nederland. Het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) noemde in 2001 als belangrijkste (economische) motieven voor emigratie de betere groeikansen die het buitenland bood.³⁴ Boerenondernemers worden vaak aangetrokken door de lagere prijzen voor land, gebouwen en personeel. Bovendien kunnen de productievoorwaarden soms gunstiger zijn, zoals de klimatologische omstandigheden

³² Bram Burema, "Tweevoudig Elfstedentochtwinnaar gaat nu als anonieme boer door het leven," *Friesche Dagblad* 15-10-2005.

³³ *Friesch Dagblad* 25-6-2002.

³⁴ H.J. Silvius et al, 'Boeren' op vreemde bodem. *Over emigratie en semigratie* (Den Haag, LEI, 2002).

voor tuinders in zuidelijke landen. Een minder bestudeerd verschijnsel is dat boeren, nadat zij zich in een nieuw land hebben gevestigd, opnieuw emigreren. Zo is bekend dat sommige boeren die zich na de Val van de Muur in Oost-Duitsland hebben gevestigd, inmiddels verder zijn getrokken naar de VS en Hongarije.³⁵ Deels zal dit uit teleurstelling voortkomen, deels zal het zijn omdat zich elders nieuwe kansen voordeden.

De economische motieven verklaren waarom onder Nederlandse boeren belangstelling bestaat voor boerderijen in Centraal en Oost-Europa, zeker sinds de EU is uitgebreid met landen uit het oostelijke gedeelte. In de jaren negentig vonden investeringen plaats in Duitsland, waarbij vooral het voormalige Oost-Duitsland gold als een aantrekkelijke vestigingsplaats. Hier waren de oude Land-wirtschaftliche Produktionsgenossenschaften (LPG's) voor weinig geld te koop. Door de introductie van een efficiënte bedrijfsvoering konden vooral Nederlandse melkveehouders hier goed aarden. Bijkomend voordeel was dat zich in Oost-Europa een aantrekkelijke consumentenmarkt ontwikkelde. De noodzakelijke economische voorwaarden (prijs voor melkquota, prijs van land en dergelijke) waren in Duitsland gunstiger dan in Nederland. Of zoals een boer dat op Radio Wereldomroep Nederland uitlegde: 'Nederlanders hebben van huis uit de behoefte om groter te groeien. Heel veel Duitse boeren zien dat juist niet meer zo zitten. Maar omdat het hier in Duitsland veel goedkoper is dan wij als Nederlandse boeren gewend zijn, zien wij die mogelijkheden juist nog wel.'³⁶

Naast de traditionele emigrant ontwikkelde zich onder de agrarische populatie een nieuw fenomeen: de semigrant. Dat is een boer die weliswaar een bedrijf in het buitenland opent, en daar vaak ook het grootste gedeelte van het jaar woont, maar die het contact met het moederland niet verbreekt. De semigranten handhaven hun bedrijf in Nederland vanwege bedrijfseconomische redenen. De meesten vestigden zich de voorbije jaren in Oost-Europa, Zuid-Europa en Oost-Afrika, maar ook andere bestemmingen kwamen voor.³⁷ Door de globalisering is het eenvoudiger geworden de economische band met het moederland te handhaven. Nederlandse agrariërs in het buitenland blijven als het ware onderdeel van het Nederlands agrocomplex. Deze band geldt niet alleen voor de semigranten, maar ook voor de Nederlandse boeren in de grensbedrijven in Oostfriesland en Bentheim, die traditioneel al veel contact onderhielden met het moederland. Ook de wat verder weggelegen bedrijven in Europa blijven contact houden met Nederland, hoewel men daar ook meer integreert in de lokale economie. Voor een land als Kenia geldt echter dat de Nederlandse boeren die zich daar vestigen, zich nog steeds volledig richten op de West-Europese markt.

³⁵ Silvis et al, 'Boeren' op vreemde bodem, 20.

³⁶ Marijke van den Berg, "Beter boeren in Duitsland. Nederlandse boer vindt 'Lebensraum' bij de burens," *Wereldexpat Magazine* 31-01-2007.

³⁷ Silvis et al, 'Boeren' op vreemde bodem, 11.

Semigratie van bedrijven kan worden onderscheiden naar twee bedrijfstypen: de agro-industriële bedrijven en de traditionele gezinsbedrijven. De omvang van het aantal migrerende gezinsbedrijven is onbekend, maar naar schatting bedroeg het in 2005 zo'n honderd bedrijven.³⁸ Op het totaal aantal Nederlandse agrarische gezinsbedrijven is dat getal tamelijk gering. Meestal gaat het om melkbedrijven of bedrijven uit de intensieve veehouderij die naar Duitsland, België of verder weg naar Oost-Europa worden verplaatst. Een Wageningse onderzoeksgroep vroeg zich ook af waarom gezinsbedrijven semigreren in plaats van emigreren. Volgens hun onderzoek was semigratie een noodoplossing: het moest in eerste instantie gezien worden als een fiscale oplossing voor een financieel probleem.³⁹ Onmiskenbaar spelen echter ook afzetmogelijkheden een belangrijke rol. Nederland met zijn ver ontwikkelde veilingwezen blijft een spil in het internationaal distributienetwerk van veel agrarische producten. De toegang tot dat netwerk is verzekerd als men blijft beschikken over een in Nederland geregistreerd bedrijf.

Siertelers en tuinbouwers trekken sinds de jaren negentig ook naar landen als Spanje en Portugal. De aanvankelijke economische voordelen die deze landen boden ten opzichte van de Nederlandse productieverhoudingen, verdwenen na 2000 echter ten dele. De arbeids- en productiekosten stegen in deze landen. Anderzijds konden Nederlandse tuinders hun oogstperiode door de ontwikkeling van belichtingstechnieken aanmerkelijk verlengen. Daardoor verplaatsten de sierteeltbedrijven en vollegronds groentebedrijven zich verder weg, naar plaatsen waar de productiekosten nog lager waren. Noord-Afrika (Egypte en Marokko) en Oost-Afrika (Kenia, Ethiopië, Oeganda en Tanzania) golden als aantrekkelijke gebieden om een bedrijf op te zetten. Door de uitbreiding van de productiegebieden naar het zuiden werd het ook mogelijk om het hele jaar door te leveren. Vanuit Oost-Afrika kunnen midden in de (Europese) winter verse snijbloemen worden aangevoerd. Belangrijke factoren die de vestiging in Oost-Afrika bevorderen zijn de lage energiekosten en de lage arbeidskosten. Voorwaarde is wel een goede vliegtuigverbinding (infrastructuur), omdat de producten in West-Europa moeten worden afgezet. De Nederlandse bedrijven brengen op deze manier kapitaal, werkgelegenheid en kennis naar het buitenland. Aan de opening van vestigingen in Oost-Afrika zijn echter ook grote nadelen verbonden, zoals schommelingen in valutakoersen, grillige olieprijs (transportkosten), hoge rentetarieven, politieke instabiliteit, onveiligheid en corruptie in het land.⁴⁰ Al met al profiteert de Nederlandse economie van de semigranten. Kennis, machines en teeltproducten worden geëxporteerd naar het land van bestemming en de

³⁸ W.J.H. Meulenkamp, R.P. Kranendonk, C.L. Hermans, W.A. Rienks, *Quickscan (S)emigratie van Nederlandse agrariërs. Push en pullfactoren* (Wageningen: Alterra, 2006), 149.

³⁹ Meulenkamp et al, *Quickscan (S)emigratie van Nederlandse agrariërs*, 23.

⁴⁰ Meulenkamp et al, *Quickscan (S)emigratie van Nederlandse agrariërs*, 11-14.

eindproducten, vooral uit de bloementeel en tuinbouw, worden hier te lande geveild en verhandeld.

De moderne ketenontwikkeling (van boer via supermarkt naar consument) stimuleert eveneens de vestiging in het buitenland. Tuin- en akkerbouwers binden zich steeds vaker aan een keten (bijvoorbeeld supermarkten). Producten worden niet meer verhandeld via de veiling, maar door contracten met tamelijk machtige inkooporganisaties. Door deze ketenontwikkeling wordt niet alleen de kwaliteit van de goederen bewaakt, maar worden ook de kosten gereduceerd. De vrijwel constante druk op de prijzen (vooral voor de directe producenten) is daardoor permanent en dwingt de agrarisch ondernemers voortdurend te zoeken naar kostenbesparingen. Een belangrijke besparing op de kostenfactor kan vestiging van een deel van de onderneming in het buitenland zijn. Het semigratie-model is daarbij een aantrekkelijke nieuwe optie geworden.

Vanuit sociaal perspectief is de makkelijke bereikbaarheid van Nederland vanuit het land van emigratie een bijkomende factor. Het LEI geeft in zijn rapport een uitgebreide opsomming van de manier waarop de sociaal-culturele banden met het moederland worden gehandhaafd. Zo ontvangt men vaak familie en kennissen uit Nederland en bezoekt men ook vaak het moederland. De tweede generatie migranten verliest echter al vrij snel dit contact met het land van herkomst. De mate van integratie is mede afhankelijk van het land waar men naar toe gaat. In landen met een westers georiënteerde cultuur (West-Europa, Noord-Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland) verloopt de integratie meestal vrij snel. Als de cultuur wat verder af staat blijken de aanpassingsproblemen groter te zijn. Naast deze sociaal-culturele band blijven ondernemers ook om economische redenen contact zoeken met het moederland. Via tijdschriften en bezoeken houden zij zich op de hoogte van de moderne ontwikkelingen, zoals nieuwe teelttechnieken en verbeterde installaties, in Nederland. Voor semigranten geldt die binding via kennis sterker dan voor de 'echte' emigranten.

Een welkome gast?

Een van de zaken die opvalt in de literatuur is de permanente aanname dat Nederlanders zulke welkome emigranten zijn. Allerlei deugden, zoals hard werken en spaarzaamheid, bijvoorbeeld duiken daarbij op. De Nederlandse boer geldt ook als een ondernemend type die bereid is te vernieuwen. Hij zou daarom een welkome gast zijn in het buitenland. Vlak na de oorlog was dat zeker het geval. Toentertijd vielen echter het actieve emigratiebeleid van Nederland en het immigratiebeleid van een aantal andere landen samen. In Nederland functioneerde dat emigratiebeleid als een verlichting van het kleine boerenprobleem, zoals dat zich vanaf de jaren twintig had ontwikkeld. Pas in de loop van de jaren vijftig maakte een actief moderniseringsbeleid van de agrarische sector deze 'uitlaatklep' overbodig. De schaalvergroting van het boerenbedrijf in Nederland

heeft verrassend weinig invloed op de emigratie gehad. De afname van de mogelijkheid voor opvolgers een boerderij te verwerven in Nederland leidde niet tot een aanzienlijke stijging van het aantal landverlaters. De modernisering zelf kan daarom niet worden aangewezen als een hoofdfactor om naar het buitenland te trekken, hooguit vormde deze voor veel boeren een aanvullende reden.

De globalisering van de economie wordt in belangrijke mate bevorderd door de liberalisering van de handelspolitiek en de afname van beschermende maatregelen door de overheid. Voor de agrarische sector betekent deze globalisering dat bepaalde vestigingsvoordelen niet meer gelden voor Nederland. Subsidierelingen van de overheid vervallen, waardoor ondernemingen gaan kijken of elders betere vestigingsvoorwaarden bestaan. Bovendien hebben het strengere milieubeleid, de hoge arbeidskosten en het nieuwe beleid ten aanzien van plattelandsontwikkeling eveneens een negatief effect op de vestigingsfactoren. Belangrijke pushfactor blijft daardoor het gebrek aan ontwikkelingsmogelijkheden in Nederland, terwijl die in het buitenland vaak wel aanwezig zijn. Hoewel de regelgeving in het buitenland vaak even streng is, vinden emigranten dat de overheid de boeren daar meer steunt.

Het LEI trok een aantal conclusies uit zijn onderzoek dat zich ten doel stelde om de recente emigratie en de daaruit voortvloeiende nieuwe banden met Nederland nader in beeld te brengen. Anders dan een halve eeuw geleden, toen de meest boeren uit de veeteelt en akkerbouw afkomstig waren, zijn de moderne landverhuizers uit alle sectoren van de landbouw afkomstig. Ook tuinbouwers, bloementelers en champignonkwekers beproeven hun geluk elders, met dien verstande dat dit 'elders' veel gespreider is dan voorheen. Weliswaar zijn de traditionele landen (VS, Canada, Nieuw-Zeeland en Australië) nog steeds zeer populaire bestemmingen, maar ook landen als Kenia en Oeganda behoren inmiddels tot de vestigingsmogelijkheden.

Emigranten en semigranten zijn ambassadeurs voor de export van de naoorlogse opgebouwde wetenschappelijke expertise in Nederland. Vooral de semigranten, die de band met het moederland in stand houden, spelen daarin een belangrijke rol. Gezien het belang dat Nederland hecht aan deze vorm van expertise-ontwikkeling in de toekomst en export daarvan, zijn deze agrarische semigranten zelfs onmisbaar geworden.

